

УКРАЇНЦІ СЛОВАЧЧИНИ: ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Мирослав Сополіга

УДК 39(437.6=161.2)

У статті досліджено етнічну історію українців Словаччини як автохтонної національної меншини, розглянуто різні наукові теорії щодо походження закарпатських українців, їх національного самовизначення. Проаналізовано чинники впливу на розвиток української спільноти Словаччини (політичні, конфесійні, мовні), розглянуто етнодиференціюючі явища народної матеріальної та духовної культури. У статті констатується українська етнічна належність корінного населення Пряшівщини.

Ключові слова: українці Словаччини, етнічна історія, політичне русинство.

В статье исследована этническая история украинцев Словакии как автохтонного национального меньшинства, рассмотрены различные научные теории о происхождении закарпатских украинцев, об их национальном самоопределении. Проанализированы факторы влияния на развитие украинцев Словакии (политические, конфессиональные, языковые), рассмотрены этнодифференцирующие явления народной материальной и духовной культуры. В статье констатируется украинская этническая принадлежность коренного населения Пряшевщины.

Ключевые слова: украинцы Словакии, этническая история, политическое русинство.

The article examines the issue of ethnic history of Slovakian Ukrainians as an autochthonous national minority and considers various scientific theories on the origin of Transcarpathian Rusyns and their national self-determination. There is also an analysis of influence factors (political, confessional, and linguistic) concerning the development of Ukrainian community in Slovakia, as well as a consideration of ethno-differentiative phenomena of folk tangible and intangible cultures. The article ascertains the Ukrainian-related ethnic belonging of the Priashivshchyna native population

Keywords: Slovakian Ukrainians, ethnic history, political *Rusynstvo*.

Українці (русини) заселяють понад 250 сіл, компактно розташованих на території Північно-Східної Словаччини вздовж словацько-польського кордону, від найсхідніших поселень Збой, Новоселиця, Улич-Криве, Улич, Руський Грабовець, що межують з Україною, до найзахіднішого — Остурня під Татрами. З півночі на південь ця смуга сягає в глибину країни приблизно на 10–30 км. На відміну від анклавів чи діаспори, у даному разі йдеться про автохтонну етнічну меншину, яка відділилася від основного масиву свого народу внаслідок політичного розмежування.

Про українців Словаччини існує багата література. Зокрема, упродовж останнього часу з'явилися цінні наукові праці з різних галузей суспільствознавства — історії, етнографії, мовознавства тощо, які об'єктивно висвітлюють найрізноманітніші питання історичного та культурного розвитку цього населення від найдавніших часів до наших днів [див.: 6].

Стратегічно й економічно атрактивний карпатський регіон, де живуть українці, уже перманентно є об'єктом різних політичних спекуляцій та територіальних зазіхань. Тому й етнічна історія закарпатських українців трактується по-різному.

У деяких тенденційно спрямованих працях з'явилися теорії, згідно з якими, найзахідніші Українські Карпати та територія Північно-Східної Словаччини, де живуть українці, у давньому минулому не були заселені, і що перші поселення з'явилися тут аж у XIII ст. у зв'язку з колонізацією на так званому волосському праві [детальніше див.: 4].

Сьогодні вже існує безліч доказів, зокрема археологічних, про те, що заселення більшої частини Східної та Середньої Європи, у тому числі й території сучасної Західної України та Східної Словаччини, почалося ще в період давнього кам'яного віку [1, с. 7; 31, с. 38].

Карта з визначенням території, заселеної русинами-українцями

Загальновідомо, що й початок формування українського етносу на території теперішньої Закарпатської області України та Східної Словаччини сягають періоду VI–VII ст., коли в Карпати проникли різні східнослов'янські племена. Причиною цього були передусім натиски та напади кочових племен з районів Дністра, Пруту та Чорного моря. Окремі групи руського (українського) населення з'явилися на території нинішньої Східної Словаччини вже у VIII ст. Відома хроніка анонімного автора *Gesta Hungarorum* («Діяння угорців») стверджує, що староукраїнське населення (*Rutheni*) в X ст. значною мірою прибувала на Закарпатські землі з Подніпров'я [про це див.: 5, с. 90; 12, с. 32; 13; 19, с. 355; 27, с. 93].

Однак досі залишаються дискусійними питання інтенсивності та територіального розповсюдження східнослов'янського етнічного субстрату на території нинішньої Східної Словаччини в пізніших історичних періодах, на які існують найрізноманітніші погляди [див.: 12; 24; 31].

Відомо, що на території теперішніх західноукраїнських етнічних областей жили представники південно-західної групи східних слов'ян. Від V ст. їх називали «венетами»,

«антами» та «склавами», а пізніше вони самі себе називали «русами» («росами»), «руськими людьми». З першої половини IX ст. термін «руський» набув загального поширення, хоча ці племена з теренів сучасної Галичини, Закарпатської області та Північної Буковини були відомі також під назвою «хорвати». Писемні згадки про державне утворення названих племен, тобто Київську Русь, знаходимо в історичних джерелах першої половини IX ст. У X ст. роздрібнені слов'янські племена об'єдналися в рамках єдиного суспільно-політичного організму. Тому плем'я хорватів останній раз згадується під 992 роком [12, с. 62]. Київська Русь поступово об'єднала всі згадані вище племена, унаслідок чого утворилася давньоруська етнічна спільнота, з якої пізніше сформувалася українська нація. Однак питання західного «кордону» Київської Русі й сьогодні є предметом багатьох дискусій, поєднання яких вимагає дуже тісної інтердисциплінарної співпраці, передусім істориків, археологів, філологів, а також етнологів [див.: 9; 11, с. 7]. У всякому разі впливи руської, тобто української, культури на території нинішньої Словаччини, зокрема її східної частини, є безсумнівними. Проявляється це в мові, в етні-

мах «русин», «руснак», «руський», у топонімах Руське, Руська Бистра, Руська Воля, Руська Нова Весь, Руський Грабовець, Руський Кручов, Руські Пекляни і т. д.

Безперечним є також той факт, що після розпаду Київської Русі на самостійні дрібні князівства в другій половині XII ст., а особливо після нападу та захоплення згаданих земель монголо-татарами (1240), почалося інтенсивніше заселення Західних Карпат, включно з територією Північно-Східної Словаччини, східними слов'янами. Про це свідчить багато збережених писемних пам'яток. Словацький історик Броніслав Варсик доводить, що руське населення з'явилося за Карпатами ще до того часу, коли ця територія не була угорською [30, тара 3; також див. 23, с. 14–17].

Одночасно й Угорщина з XI ст. посуває свої межі на північно-східні хребти Карпат (Закарпаття). Подібна доля спіткала й далші західні області зі східнослов'янським населенням. Польща за допомогою Угорщини загарбала Галичину, а Північну Буковину було приєднано до Молдавського князівства.

Цікаві спостереження з цього приводу висловив видатний чеський вчений Вацлав Менцл. Українські поселення нинішньої Словаччини, як він пише, сягають річки Дунаєць і являють собою глибокий клин між словацьким і польським оселенням. У напрямку на захід цей клин звужується і займає лише гірські гребти, узгір'я та долини. Коли в X ст. розпалася Великоморавська держава, розбудована князями Пржемысловичами, то її найсхідніша країна Червона Русь (історична назва Галичини), яка простягалася від м. Червен (точну його локалізацію не визначено) біля Холма до міста Галич у верхів'ї Дністра, припала Володимиру Великому, правителю Київської Русі; очевидно, українське населення там проживало на вододілі між Балтійським та Чорним морями вже до тих пір. Галицька частина аж до 1087 року належала поперемінно польським та руським володарям. Потім її, нарешті, захопили київські князі. Підпорядковувалася вона київській метрополії. Українське населен-

ня з цієї території проникло до гір, які творили межу з Угорщиною, та, безсумнівно, потрапило й на їх південний схил. Отже, саме звідси, з півночі, прибули в Угорщину ті руські племена, які за часів королівства святого Стефана (1000–1038) з'явилися в регіоні Бігар (*Bihar*), поблизу Великого Варадина та у верхів'ї Тиси, що сягає нинішнього Вигорлату. Сина Степана, який володів удільним князівством Бігар, називали *Dux Ruizorum* (князь руський). Це свідчить про те, що руське, тобто українське, населення заселяло тоді не лише обидва схили Карпат, але й сягало далі до пониззя верхньої Тиси та верхів'я Дністра на півночі, поряд із спорідненими племенами біля Перемишля, Львова, Галича та Володимира-Волинського. Тому й не диво, що Рогеріус, описуючи татарську навалу в Угорщину, позначає Лупківський перевал поблизу м. Меджилабірці як *Porta Rusciae* (Ворота Руські), а ще в 1285 році гори в північному Шариші називалися *Alpes Rutenie* (Альпи Руські) [26, с. 347].

Процес заселення Північно-Східної Словаччини завершився здебільшого впродовж XV–XVI ст., що було зумовлено певними економічними та політичними факторами. Згодом населення прибувало сюди переважно внаслідок посилення феодальної експлуатації в Галичині та на Закарпатті, шукаючи тут нових можливостей для існування. Значною мірою цьому сприяли втечі селян, зокрема бунтівників та розбійницьких елементів, перед розправою панівними верствами, а також невпинні татарські вторгнення [4, с. 11; 28, с. 35].

Упродовж віків українці Пряшівщини були відмежовані від основної маси русько-українського етносу політичними кордонами. Край входив до складу Угорщини, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Словаччини. Майже тисячу років культура цього населення розвивалася в умовах чужих державно-політичних, правових, ідейно-культурних, конфесійних та етнічних впливів, в оточенні панівних — угорського, німецького, словацького та інших — етносів.

Руське населення Пряшівщини ніколи не утворювало якоїсь автономної чи адміністра-

тивно-політичної одиниці. До предметної області належала загальна назва північної частини тодішньої Угорщини — *Felvidék*. Українська етнічна територія в Угорщині найчастіше позначалася назвами *Угорська Русь*, *Карпатська Русь*, *Підкарпатська Русь*. Серед населення побутовали географічні назви *Закарпаття*, *Підкарпаття*. Ці та подібні назви в умовах чужого володарювання запроваджувалися навмисне. Представники панівних народів, звичайно, ніколи не мали інтересу підтримувати національно-усвідомлюваний процес закарпатських русинів-українців, тому й посилювали таким способом сепаратистські тенденції всередині цієї спільноти. Ідея об'єднання русинів-українців викликала в них тривогу. Етнонім *українець* та взагалі українська ідея в цьому Карпатському регіоні ніколи не були прийнятними.

Отож, корені політичного русинізму сягають періоду мадяризації в рамках Угорської держави та Австрійсько-Угорської монархії. На противагу цьому сепаратизму як складової частини політики мадяризації в половині XIX ст., між закарпатоукраїнським населенням міцно закоренився національно-визвольний рух русофільської орієнтації, що його підживлювали російські панівні кола та націоналісти. Руське населення на півночі Карпат у рамках поміркованої Австрії під впливом зрілої інтелігенції, зокрема львівської, дуже швидко усвідомило своє спільне походження з рештою українського народу. Однак народні будителі русинів Угорщини (О. Духнович, А. Добрянський та ін.), хоч і визнавали етнічну єдність угорських (підкарпатських) та галицьких русинів-українців, проте українську орієнтацію помилково вважали шкідливою. Вони, сподіваючись на спасіння від «російського брата», поширювали ідеї, які відкидали самотність української нації, а українців вважали частиною «великого російського народу», тобто малоросами. Але ні О. Духнович, ні інші будителі ніколи не підтримували русинство як самостійний національний рух. Про це свідчить власноручно написана О. Духнови-

чем статистика слов'ян [18, с. 472–473; 20, с. 134]. Наші будителі були просто русинами (малоросами, українцями) великоруської орієнтації. У рятівничу місію Росії щодо малих слов'янських спільнот тоді вірили й представники інших слов'янських народів, зокрема словацькі народовці, яких згуртував Л. Штур. Тому будь-які спроби ототожнювати національно-визвольний рух періоду XIX ст. із сучасним так званим русинським рухом є безпідставними, образливими та принизливими щодо наших народних будителів.

До кінця 1918 року землі з руським (русинським, українським) населенням від річки Попрад на Спиші аж до верхів'їв Чорної та Білої Тиси в Марамороші творили єдиний етнічний масив. Це населення проживало в комітатах (жупах): Спиш, Шариш, Земплин, Інґ, Берег, Уґоча, Мароморош, частково Абауй, Торна. Окремі дослідники значно розширюють територію давнішого розселення руської людності в напрямку на південь, де ще й нині проживають люди руської віри (Гемер, Нижній Земплин, Абауй). Елементи руської (української) культури помітні також в околиці Зволена і навіть далі на захід Словаччини [пор.: 6, с. 60–61; 22, с. 9].

Отже, предки сьогodнішніх східнославацьких українців разом із жителями теперішньої Закарпатської області України та цілої Словаччини впродовж декількох сторіч проживали під спільним соціально-економічним, національним і релігійним гнітом угорських та німецьких феодалів. Однакова доля їх переслідувала й після занепаду Австро-Угорської монархії в 1918 році. Усе це сприяло створенню гарних умов для їх тісного взаємного культурного співжиття.

Після Першої світової війни, на основі рішень Паризької конференції та Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1918 року, Закарпаття було приєднано до Чехословацької республіки, у рамках якої творило самостійну політично-адміністративну одиницю під назвою *Підкарпатська Русь*. Найзахідніша частина української етнічної області (*Пряшівська Русь*, *Пряшівщина*)

вважалася вже складовою Словаччини. Тут і надалі відбувався складний національно-усвідомлюваний процес із різними напрямками, залежно від того, до котрої держави інклінували представники окремих рухів.

Усупереч складності етнокультурних процесів основна частина підкарпатських русинів поступово набула переконання, що своєю культурою, мовою та вірою належить до великого українського народу і що її подальшу перспективу може гарантувати тільки соборна Україна.

Українська ідея на Закарпатті, зокрема в міжвоєнний період, глибоко пустила коріння, що, нарешті, кульмінувало у створенні самостійної Карпатської України (1938–1939). Рух за возз'єднання Закарпаття з Україною виходив з глибини народних мас і завершився в 1945 році.

Минуло понад 1000 років, поки в 1945 році основна частина згаданої української етнічної території — Закарпатська Україна — возз'єдналася з Українською Радянською Соціалістичною Республікою. Однак найзахідніша галузка українського народу залишалася й надалі в складі Чехословаччини та згодом вступила до нової республіки на основі декларованої рівноправності з основними народами й іншими національностями. Від 1969 року ця етнічна спільнота жила у складі Словацької Соціалістичної Республіки в рамках Чехо-Словаччини, а від 1993 — уже незалежної Словацької республіки.

Українці в рамках Словаччини належать до історичних та автохтонних національностей, бо живуть на цій території впродовж багатьох віків. Заселяють більш-менш компактну територію у словацько-польсько-українському прикордонні, де ще й сьогодні становлять більшість населення. Проте у зв'язку з тим, що вони ніколи не творили єдиної державної спільності зі своїм матірним народом, формування національного усвідомлення та взагалі національна консолідація відбувалися тут, порівняно з основною масою українського народу, значно повільніше та складніше. Тому, наприклад, термін «українець» («український»), який виник ще в

XII ст., на цих теренах поширився аж на початку XX ст. Національна недоформованість, регіональне усвідомлення та незадовільний культурний рівень цього населення є результатом та свідченням довготривалого соціального й національного гноблення за всіх дотеперішніх режимів. Наслідком цього є те, що значна частина цієї спільноти відкидає або замовчує свою належність до українців (особливо під час перепису населення). Переважна більшість місцевих жителів позначають себе терміном *руснаки* / *руснаці* (ад'єктив — *руський*). Після 1989 року в рамках так званої демократії був спровокований штучний розкол цієї етнічної групи на дві національні меншини — русинську та українську. Однак переважна більшість цих громадян офіційно декларує себе словаками.

Слід також зауважити, що в ході історичного розвитку деякі первісно русько-українські села (наприклад, на Земплинщині) майже повністю асимілювалися, а термін «руський» в них ототожнюється тільки з належністю до вже пословаченого східного релігійного обряду.

Терміни «русин» та «українець» з погляду етнічної чи національної належності є рівнозначними. Етнонім «русин» стосується населення всієї України. Ця історична назва сягає славної доби Київської Русі. Чеська академія наук ще в 1919 році дійшла висновку, що мова жителів Підкарпатської Русі є така сама, як і в галичан, тобто українська (малоруська), і що немає підстав створювати нову літературну мову [19, с. 362].

Більшість фахівців з етнології зараховує основну частину східнославацьких українців до однієї із західноукраїнських карпатських історико-етнографічних груп — лемків. Багато рис у культурі та побуті цього населення, а особливо мова, є спільними й для лемків з північного боку Карпат. Отже, лемки аж до 1945 року творили велику компактну етнографічну групу, що заселяла північні та південні схили Карпат (Низькі Бескиди). Проте внаслідок повоєнних міграцій більшість польських лемків (близько 70 %) переселилися в Україну та в західні області Польщі. На словацьких теренах ком-

пактність цього населення здебільшого не була порушена, хоча понад 12 тисяч громадян Чехословаччини русько-українського походження також переселилися в радянську Україну в рамках так званої «Волинської акції».

Назви «лемко», «лемки», «Лемківщина», «Лемковина» походять від прислівника «лем» (слов. *len* — тільки, лише), що його вживає згадане населення, на відміну від решти українців. Ці назви виникли в першій половині XIX ст., зокрема, у польській літературі [25, с. 45]. Однак саме населення в зазначеному періоді лемками себе ще не вважало [3, с. 94]. Цей термін аж у 30-х роках XX ст. частково поширився між галицькими русинами, а з південного боку Карпат між простим населенням не був відомий майже зовсім. Утім, у сучасній науковій літературі, особливо лінгвістичній та народознавчій, згаданий термін дуже часто застосовується і має вже своє теоретичне та практичне обґрунтування [2, с. 850; 10; 21, с. 64].

Площа Лемківщини становить приблизно 10 000 км². Із заходу на схід простягається по обох схилах Карпатських приблизно на 170 км, з півдня на північ — до 60 км і лежить між 49° та 48° північної ширини. Західною етнічною межею Лемківщини прийнято вважати річку Попрад та її притоку Дунаєць. Південна й північна межі також не викликали якихось великих суперечок. Проте предметом дискусії була й залишається західна межа між лемками та бойками [2, с. 850; 10; 21, с. 64].

Багато українських авторів східною межею Лемківщини визнають річки Сян і Уж [14, с. 592; 15, с. 15]. Однак бойківські елементи народної культури спостерігаємо і в місцевостях, що розташовані західніше. Тому деякі дослідники західноукраїнської культури посувають цю межу аж на річки Солінку на польських теренах та Цироху й Лаборець у Словаччині. Такого погляду дотримуються й визначні знавці лемківської народної культури В. Січинський [29, с. 73], Р. Райнфус [16, с. 47] та деякі українські етнологи [7].

Наші предки принесли із собою в Карпати власну прекрасну руську (українську) мову,

свою віру та надзвичайно багату матеріальну й духовну культуру. Кращі народні традиції збереглися донині. І саме мова, віра, народна культура й мистецтво є тим найпереконливішим свідченням про етнічний характер населення Пряшівщини та його причетність до українського народу. Наукові етнографічні, фольклористичні, лінгвістичні, теологічні та інші праці яскраво свідчать, що тут споконвіку живуть українці. Будь-які спроби елімінувати український характер цього населення (ідеться про штучно сконструйовані теорії) є безпідставними та шкідливими. Вони служать чужим (панівним) інтересам.

Незважаючи на багатовікове національне та соціальне поневолення, неймовірно тяжкі й жорстокі випробування, корінне населення цього краю саме в мові зберегло основні риси своєї української етнічної належності. Місцевий староукраїнський діалект, наперекір своїм архаїзмам і чужомовним (словацьким, польським, мадярським, німецьким, румунським та ін.) впливам, здебільшого не втратив загальноукраїнського характеру. У своєму фонетичному, морфологічному, синтаксичному та лексичному складі цей діалект зберіг усі характерні ознаки східнослов'янської мовної групи. Первісний (тобто основний) запас слів сільського населення, який слугував для комунікації в рамках сімейного та суспільного життя, а також у традиційних формах заняття, у тому числі й народному будівництві, є, безперечно, українським [див.: 8].

Завдяки посередництву мови творився первісний пласт народної духовної культури українців Пряшівщини — їхні пісні, обряди, прислів'я, приказки тощо. Саме ці вияви народної творчості є найяскравішим ідентифікаційним знаком у ситуаціях міжетнічних контактів предметної меншини.

Сукупність культурних особливостей, якими різняться поодинокі етнічні групи, є етнічною традицією. В українському середовищі Східної Словаччини мають своє тривале місце і великі традиції професійної української культури (носіями якої є архітектори, худож-

ники, письменники, актори, священики, науковці, учителі, культурно-освітні працівники), і традиції народної культури, які передаються від покоління до покоління та проявляються як у матеріальній формі (народному будівництві, знаряддях праці, одязі, їжі), так і в духовній (звичаєх, обрядах, творах усної народної творчості, народних уявленнях, віруваннях тощо).

Не важко визначити етногенез українців Пряшівщини також за пам'ятками народного зодчества. Зокрема, дерев'яні церкви в русько-українських населених пунктах Пряшівщини належать до найдавніших проявів української сакральної архітектури взагалі. Про це свідчить їх урбаністичне й будівельно-конструкційне вирішення, горизонтальне планування, внутрішнє оформлення та спосіб функціонування. Такі самі або подібні пам'ятки трапляються в українських етнічних областях Польщі, а також на теренах України, зокрема на Закарпатті. Яскравим свідченням етнічної належності цього населення є також ікони, молитовники та інші церковні книги, що походять з різних місцевостей України (Львова, Києва, Почаєва, Ужгорода), але вже століттями побутують у цих карпатських краях [17, с. 213–216].

Становлення народно-традиційної культури українців Пряшівщини тривало багато століть, упродовж яких відбувався складний процес добору, тобто народ безупинно плекав своє, тільки йому властиве духовне середовище. Звичаї народу, обряди, ритуали — це ті ознаки, за якими розпізнають народ не тільки в сучасному, але й у його історичному минулому.

Народна традиційна культура як сфера світського буття була тісно пов'язана з духовно-

християнською. Церква є основною незмінною життєдайною і руйнівною силою нашого народу. Збігом демографічних, історичних та географічних умов русини-українці Пряшівщини донині зберегли свою східно-християнську церковну форму, відмінну від сусідніх народів (канонічно й обрядово). Усілякі спроби чужинців затерти чи знищити цю самобутність наші предки вважали злом, з яким треба боротися. Отже, церква була об'єднуючим громадсько-творчим чинником. Єдність релігійного світобачення, єдність культурних цінностей взагалі формують свідомість етнічної, політичної та економічної спільноти. Саме релігія була певною підставою суспільної поведінки, джерелом моралі, усправедливлення ладу, натхненням його спрямувань; на неї спиралася вся культура та весь поступ. Вона надавала людям світорозуміння та світовідчуття. А якраз в українському середовищі Пряшівщини належність до східного релігійного греко-католицького чи православного обряду, тобто руської віри, так сильно поєднана з етнічною, що інколи доходить до їх ототожнення. Це також наслідок довготривалої традиції. Конфесійна належність і сьогодні є одним з головних диференціюючих елементів українців Східної Словаччини, яким вони відрізняються від словаків, мадярів та поляків римо-католицького або протестантського віросповідання [17, с. 217–218].

Як бачимо, на теренах Північно-Східної Словаччини, де живуть українці, існують широкі можливості для дослідження в різних галузях суспільствознавства, зокрема, тут є умови для етнологічних досліджень.

1. Бача Ш., Ковач А., Штець М. Чому, коли і як? Відповіді на основні питання з життя українців Чехословаччини. — Пряшів, 1967.

2. Большая советская энциклопедия. — Москва, 1973. — Т. 14.

3. Головацкий Я. О. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. — Москва, 1878. — Т. 1.

4. Гошко Ю. Г. Населення Українських Карпат XV–XVIII ст. — Київ, 1976.

5. Гошко Ю. Г., Поріцький А. Я. Поїздка на Пряшівщину // Народна творчість та етнографія. — 1963. — № 2.

6. Історія та культура Лемківщини / Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. — Свидник, 2013. — № 27.

7. Красовський І. Матеріальна культура лемків // Науковий збірник Музею української куль-

тури у Свиднику. – Свидник ; Пряшів, 1988. – № 13. – С. 301–362.

8. *Латта В.* Атлас українських говорів Східної Словаччини. – Свидник ; Пряшів, 1991.

9. *Лелекач Н.* О принадлежности Закарпатья к Киевской Руси в X–XV ст. // Советское Закарпатье. – 1950. – № 151.

10. Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження : у 2 т. / Інститут народознавства НАН України. – Львів, 1998–1999.

11. *Макушенко П. И.* Народное деревянное зодчество Закарпатья (XVIII – начало XX века). – Москва, 1976.

12. *Мельник В. М., Шишкіна Е. В.* Ранняя этническая история южных славян. – Запорожье, 1978.

13. *Муравьев А. Б., Самаркин В. В.* Историческая география эпохи феодализма (Западная Европа и Россия в V–XVIII вв.). – Москва, 1973.

14. Народы европейской части СССР. – Москва, 1964. – Т. 1.

15. *Наулко В. И., Миронов В. В.* Культура и быт украинского народа. – Киев, 1977.

16. *Райнфусс Р.* Народная архитектура лемков // Карпатский сборник. – Москва, 1972.

17. *Сополига М.* До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини // Науковий збірник Музею українсько-руської культури у Свиднику. – 2001. – № 22. – С. 208–236.

18. *Сополига М.* До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини // Українці-русини : етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2013. – С. 454–487.

19. *Сополига М.* До проблеми етногенезу української меншини Словаччини // Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2013. – С. 351–371.

20. *Сополига М., Гостиняк С.* Презентація Олександра Духновича в СНМ – Музеї українсько-руської культури у Свиднику // Науковий збірник Музею українсько-руської культури у Свиднику. – Братислава, 2005. – № 23. – С. 129–134.

21. Українська радянська енциклопедія. – Київ, 1962.

22. *Федака П.* Народне житло українців Закарпаття XVIII–XX століть. – Ужгород : Гражда, 2005.

23. *Haraksim E.* K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867. – Bratislava, 1861.

24. *Húsek J.* Národopisná hranica mezi Slováci a Karpatorusy. – Bratislava, 1925.

25. *Kwilecki A.* Lemkowie. – Warszawa, 1974.

26. *Mencl V.* Lidová architektúra v Československu // Academia / Nakladatelství Československé akademie věd. – Praha, 1980.

27. *Niderle L.* Rukověť slovanských starožitností. – Praha, 1953.

28. *Podolák J.* Niektoré problémy porovnávacieho štúdia ľudových kultúr karpatskej oblasti // Ľudová kultúra v Karpatoch. – Bratislava, 1972.

29. *Sičynskýj V.* Dřevěné stavby v karpatské oblasti. – Praha, 1940.

30. *Varsík B.* Osídlenie Košickej kotliny z osobitným zreteľom na celé východné Slovensko a horné Patisie. – Bratislava, 1977.

31. *Varsík B.* Osídlenie Košickej kotliny. – Bratislava, 1964.